

Свободата на сдружаване според Търновската конституция (1879-1912)

Александра Айтова

The freedom of association according the Constitution of Tarnovo (1879-1912)

Alexandra Aytova

Abstract: *The freedom of association is not unfamiliar legal construction for the Bulgarian public life. It's foundations were established before the Liberation of Ottoman rule, and it's existence was inevitable mark of Bulgarian culture identity. Although the freedom of association wasn't incorporated in the Russian project of Bulgarian constitution, the father founders managed to validate it as a fundamental freedom. Thus until 1912 the latter showed it's potential and that was one positive aspect for the political and iconomical development of our state.*

Keywords: *freedom of association, political parties, Constitution of Tarnovo*

Настоящата статия си поставя за цел да анализира нормативното възникване и практическото приложение на свободата на сдружаване според Търновската конституция в периода 1879-1912 г. За целта последователно ще бъдат разгледани различните проявления на свободата на сдружаване, характеризиращи я като хибридна свобода, т.е. проявяваща двойствения си характер като гражданска обществена свобода и като политическа свобода¹, като едновременно с това, благодарение на анализа да действащата към онзи момент нормативна уредба, ще бъде очертано практическото приложение на тази свобода в рамките на конкретния период.

Сдружаването не е непозната правна фигура в българския обществен живот. „Петвековното робство под турците и свързаната с него тирания накараха българина да не живее сам, а да търси сдружение било за отстояване политически и религиозни правдини, било за запазване стопански блага, изложени всякогаш на риск пред разните бегове и десеткари”². Още преди Освобождението по нашите земи съществуват различни форми на съдружия. Такива са например еснафските организации³, къшлата, градинарските тайфи, дялгерските тайфи и т.н.⁴ Тоест към момента на приемането на Търновската конституция сдружаването при българите се приема като естествено продължение на една вековна традиция.

Въпреки това Руският проект за органически устав (който се явява работен проект за създаването на Търновската конституция) не предвижда свобода на сдружаване. Затова по време на разискването в Учредителното събрание от 27.03.1879 г. се прави предложение за създаване на нова разпоредба, която да бъде част от българската конституция: „Българските граждани имат право да съставляват

¹ По-подробно Виж: **Айтова, А.** Разбирането на основни права според Търновската конституция, В – Право и права, сборник в памет на проф. Росен Ташев, С.: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016, 303-329.

² **Магеров, Б.** Кратка история на българската кооперация. С., 1939, 83.

³ По-подробно виж: **Неделева, П.** Българските еснафски организации през Възраждането: устройство, управление и уредба, С., 2012.

⁴ **Мишайков, Д.** Патриархалното зараждане на кооперативното дело в България. Във: Кооперативен сборник. С., 1939, 5 и сл.

дружества; това право не подлежи на никакви предварителни разрешения”⁵. Уточнява се, че под дружества ще се разбират асоциации, читалища, научни или земеделски, търговски и всякакви дружества, включително и политически партии.

Бащите учредители отхвърлят хипотезата за предварително утвърждаване на уставите на дружествата, защото това би създавало предпоставки на властта да ги преследва и наказва. Но, за да се въведат гаранции за опазване на интересите на обществото, нотабилите предвиждат възможността всички дружества, които са насочени против държавните и обществени интереси, да се преследват от законите.

Предложението е прието с висшегласие и конституционният текст придобива следния вид: чл. 83 от Търновската конституция определя, че: „Българските граждани имат право да съставляват дружества⁶ без всяко предварително разрешение, стига само целта и средствата на тия дружества са не принасят вреда на държавния и обществен порядък, на религията и добрите нрави”⁷.

Отгук възникват особеностите за изследването на свободата на сдружаване, защото тя притежава двойк характер: на първо място като *гражданска обществена свобода* и на второ място като *политическа свобода*. В този смисъл предоставянето на свобода на сдружаване може да се разглежда в зависимост от това към кой от двата вида свобода на сдружаване се отнася.

От буквалното тълкуване на конституционния текст се установява, че свободата на сдружаване не е предназначена за всички жители на страната, а само за българските граждани, като по този начин се оставя възможността държавата да ограничи това право на чуждестранните граждани със закон. Но това не е разбирането, което бащите учредители са вложили в свободата на сдружаване.

Когато свободата на сдружаване се реализира като *гражданска обществена свобода*, чл. 83 от Търновската конституция трябва са се тълкува във вр. с чл. 60 от Конституцията, който предоставя граждански права и на чужденците. В същия ред на мисли буквата на основния закон не изключва възможността на лицата от женски пол да се ползват от свободата на сдружаване, тъй като основната идея на свободата на сдружаване е упражняването на задружен труд. Защото „... няма предприятие – търговско, индустриално, научно, *художническо*, книжовно военно, гдето единичната личност да не усети безсилието си, щом остане сама, и гдето пък да не извърши чудеса, чрез това тъй просто и тъй естествено за човека средство – сдружаването”⁸.

Когато свободата на сдружаване се разглежда като *политическа свобода*, тълкуването отново е разширително във вр. с чл. 60 от Конституцията и със свобода на сдружаване под формата на създаване на политическа партия първоначално се ползват единствено и само българските граждани и то от мъжки пол. В последствие възможността за участие на лица от женски пол в състава на политическите партии, не успява да разгърне в пълен аспект възможността им за включване в политическия

⁵ Предложение на д-р Моллов – Във: Протоколи на Учредителното Българско народно Събрание в Търново, Пловдив, София, Русчук: Хр. Г. Данов, 1879, 251

⁶ Свободата на сдружаване и свободата на сбиране са тясно свързани; затова те са позиционирани в същия дял IX на Конституцията. Правото на сдружаване предполага правото на събиране, но това последното не предполага сдружаването. „Събирането е от случаен временен характер. Щом като едно събрание свърши, присъстващите се разотиват и никаква по-нататъшна връзка не съществува помежду им. В сдружението, напротив, което е изникнало от едно или няколко събрания, имаме един траен резултат, едно общество или дружество е образувано. Участниците са негови членове, свързани са като части на едно цяло, поддържат трайни връзки помежду си за постигане на една обща цел”. Киров, С. Правата на българските граждани. Книпеграф, 1942, 182.

⁷ Конституция на Българското княжество (Закон от 16 април 1879 г.). – Във: Сборник на действащите съдебни закони в Княжеството (1878–1904). Официално издание на Министерството на правосъдието. С., Държавна печатница, 1904.

⁸ Киров, С. Цит. съч., 183.

живот на страната, чрез прякото им участие в държавното управление, в качеството им на народни представители.

Затова в зависимост от естеството и целите на конкретните сдружавания, свободата на сдружаване, проявяваща се във възможността за съставяне на дружества и участието в публичния и стопанския живот на страната, последната може да бъде обособена в два главни дяла: граждански и политически⁹, които имат съответните особености, отново породени от хибридният характер.

I. Сдружаването като гражданска обществена свобода.

В зависимост от естеството на целите на конкретните сдружавания, свободата на сдружаване се проявява във възможността за съставяне на дружества, които от своя страна биват със стопански и нестопански¹⁰ характер.

Към сдруженията със стопанска цел се причисляват тези дружества, които имат търговска и промишлена цел, а задачата им е реализирането на стопански резултат и тъй като те разполагат с чужди капитали, „не могат“, както се споменава и при разискванията, „да останат без особен надзор“¹¹. Затова те преминават в друга област – в гражданското и търговското право. И тъй като биват уредени чрез съответните законови нормативни актове, тези дружества се отличават и по това, че съгласно устройствените им закони са въздигнати в юридически лица. Затова законодателят въвежда особени задължения и формалности, по повод възникването им, респ. реализирането на свободата на сдружаване, които обаче не включват предварително разрешение за образуването им.

Дружествата с цел различна от стопанската не подлежат нито на проверка при образуването им, нито на такава след като бъдат образувани. Следят се само делата им чрез средствата, до които прибягват, за да не бъдат между забранените, т.е. посочените във втората половина на чл. 83 от Конституцията – да не бъдат противни на законите, общественения ред и добрите нрави.

В същото време всички религиозни и благотворителни общества притежават имоти, получават дарения и завети и *de facto* също са юридически лица. Общините са юридически лица по силата на законите за общините, църквите и Св. Синод също – по силата на Екзархийския устав¹² и устройствените актове на останалите представени вероизповедания.

За нестопанските сдружения, като политическите партии и професионалните сдружения, например, в рамките на разглеждания период липсва нарочен закон, защото Законът за лицата¹³ не предлага нормативна уредба на юридическите лица¹⁴ и на практика единствената законова предпоставка, въз основа на която се образуват нестопанските сдружения, за които няма особен закон, остава конституционната разпоредба на чл. 83 ТК, както и Постановление на МС от 09.01.1888 г., с което се определя, че и всяко нестопанско дружество е и юридическа личност, щом като е съставено, без да се иска утвърждаването му. Но ако за някое дружество се поиска

⁹ Киров, С. Цит. съч., 188.

¹⁰ Пак там. Друг пример за практическото приложение на свободата на сдружаване е възможността за създаването на съсловни организации. Като пример за такава организация е създаването на Учителския съюз в България. В рамките на настоящата статия обаче, съсловните организации няма да бъдат разгледани.

¹¹ Пак там.

¹² Пак там.

¹³ ДВ, бр. 23 от 30.01.1895 г. и последващите устави.

¹⁴ ДВ, бр. 273 от 17.12.1907 г.

¹⁵ Законът за юридическите лица е приет чак с ДВ, бр. 13 от 10.04.1933 г.

утвърждаването му, то тогава надлежният министър да утвърди устава му. Защото такава е била традицията¹⁵. Единствено компетентен да разреши въпроса за това кога едно дружество е станало вредно и трябва да бъде забранено, това е съдът, по внесено искане от прокурора, а не по усмотрение на изпълнителната власт.

За да може да се илюстрира юридическото проявление на свободата на сдружаване, в рамките на тази статия ще бъдат разгледани сдруженията със стопанска цел, чиито представители са кооперативните и търговските дружества.

А. Сдружения със стопанска цел

Първият представител на сдруженията със стопанска цел са кооперативните сдружения. Те не са ново явление за българските граждани, а начин за оцеляване на населението чрез влагането на съвместни усилия в извършването на определена работа¹⁶. Ето защо, когато след Освободителната война се повдига въпросът за създаването на кооперация, българинът възприема „охотно тая идея и посвети големи усилия на нейното реализиране“¹⁷.

Първоначалната законодателна уредба на кооперативните дружества се намира в Търговския закон¹⁸ (чл. 239–267 ТЗ), но данните за зараждането на кооперативното движение в Княжеството след освобождението датират от 1888 г. Първият инициатор за образуването на кооперативни съдружия е бившият секретар на Светия Синод Стефан Костов, който чрез обстоен анализ на икономическата обстановка в страната изтъква предимствата и ползите от кооперативните сдружения¹⁹. Първото кооперативно сдружение е образувано на 11 юли 1890 г. в с. Мирково, а негови инициатори са училищният инспектор Тодор Йончев и общественикът Тодор Влайков. Тоест кооперативните сдружения започват да съществуват седем години по-рано от приемането на първата им нарочна законова уредба. В края на 1904 г. вече има основани 24 кооперативни дружества, които работят за стопанското и културно повдигане на народа²⁰. Това идва да подкрепи съжденията, че и този вид сдружения изначално се опират пряко на чл. 83 от Търновската конституция и гореспоменатото ПМС от 1888 г., което им придава статут на юридически лица.

Защо при разглеждането на сдруженията със стопанска цел правя разграничение между кооперативните сдружения и търговските дружества?

За разглеждания времеви отрязък 1879 – 1912 г. съществуват три теории относно кооперативните сдружения: 1. Че кооперативните дружества са търговски дружества²¹; 2. В зависимост от предмета на дейност на дружеството то може да бъде причислено към търговските дружества или не²² и 3. Отрича се търговския характер на дружеството²³.

Последното твърдение е възприето от теорията като господстващо и „с основание, защото интересуващата ни дружествена проява отдавна се обособи в своя отделна област и се постави на основи, съвсем различни от същинските търговски дружества“²⁴.

¹⁵ Киров, С. Цит. съч., 189.

¹⁶ Магеров, Б. Цит. съч., 83 и сл.; Мишайков, Д. Цит. съч., 5 и сл.

¹⁷ Магеров, Б. Цит. съч.

¹⁸ Държавен вестник, бр. 114 от 29.05.1897 г.

¹⁹ Костов, С. Съдружествата в Европа. С., 1888.

²⁰ Магеров, Б. Цит. съч., 84.

²¹ Wilkowsky, G. und H. Levy, zur § 101 G.V.G., Berlin. 1895.

²² Turnau, W. Justizverfassung in Preussen. I, Berlin und Leipzig, 1882, 463.

²³ Stuckmann, J. zu § 101 G.V.G., 1897.

²⁴ Диков, Л. Търговско право, печатница Балкан. С., 1925, 356.

Първата специална законова уредба на кооперативните дружества, както вече бе споменато, се прави с Търговския закон.

Съгласно чл. 239 ТЗ това е такова „*дружество, съставено от неопределен брой членове, което се учредява с цел, щото чрез задружно търгуване, или пък върху основа на взаимност, да се даде подтик на кредита, индустрията или на земеделието*“. От така цитираната норма се вижда, че за разлика от всички други търговски дружества, кооперативните не са създадени с цел печалба, а притежават и едно допълнително качество – да участват в социалното повдигане на населението²⁵ и развитието на културата на занаята²⁶ чрез въвеждането на иновационни практики и използването на световните достижения в дадената област.

Друга отличителна черта на кооперативните сдружения е изброяването *numerus clausus* на видовете кооперативни дружества, а съгл. чл. 239, ал. 2 ТЗ – това могат да бъдат дружества за аванс и откриване на кредит; дружества, съставени за задружно купуване на сурова материя, за поддържане на общи складове или за задружно произвеждане и търговска сделка; дружества за потребление; дружества за построяване здания за живеене, взаимни застрахователни дружества, спестовни дружества. В същото време търговските дружества могат да имат произволен предмет на дейност.

По отношение на практическото приложение на свободата на сдружаване, кооперативното дружество се счита съставено, когато е изработен уставът на дружеството и след вписването на последното в търговския регистър към окръжния съд по седалището на последното (чл. 240 във вр. с чл. 242 ТЗ). Самото сдружаване не се счита за съществуващо преди вписването му в търговския регистър и преди обнародването му (чл. 244 ТЗ) в Държавен вестник (чл. 4 ТЗ).

В този случай функцията на съда се свежда до това *да удостовери*, че са спазени изискванията на закона за съдържанието на устава на дружеството; да извърши едно регистърно производство за вписване на дружеството в Търговския регистър (който към онзи момент не е централизиран и общ, а отделен в рамките на териториалния обхват на съответния *окръжен* съд); и обнародването на данните в Държавен вестник, за да могат да придобият оповестителна функция спрямо трети лица.

В този случай съдът не разрешава или забранява съставянето на дружество, а само го вписва и обнародва. Поради това изискванията на чл. 83 от Търновската конституция са хармонизирани с разпоредбите на ТЗ.

За членовете на кооперативното дружество се прилагат общите правила на ТЗ, които включват следните изисквания: че в дружествата могат да участват лица и от двата пола, когато имат гражданска правоспособност (т.е. навършили 21 години). При положение, че лицата са непълнолетни, но навършили 18 години, да бъдат освободени от настойничество и да имат писмено разрешение от баща си или майка си за упражняване на стопанска дейност и поемане на задължения по произтичащите от това сделки. Тези разрешителни се представят в канцеларията на *областния* съд за вписване и обнародване в Държавен вестник.

По този начин се въвеждат допълнителни изисквания към лицата, за да могат да притежават свобода на сдружаване, но те са оправдани от гледна точка на гражданския оборот и защитата на правата на гражданите. По този начин законодателят въвежда гаранции за превантивни действия спрямо евентуалното принасяне на вреди на държавния и обществен порядък и увреждане на гражданите.

Поради това, че кооперативното дружество не е по своята същност търговско дружество, към този вид сдружавания не е приложима разпоредбата на чл. 9 от ТЗ, а

²⁵ Влайков, Т. Развой на кооперативното дело в България. С., 1939, 30.

²⁶ Магеров, Б. Кооперативните сдружения. С., 1939, 80.

именно, че за да упражнява търговска дейност, жената трябва да има изричното или мълчаливо съгласие на своя съпруг. Така лице от женски пол, може да бъде член на кооперативното дружество, без да е необходимо съгласието на брачния ѝ партньор.

Съгласно чл. 83 ТК правото на сдружаване не може да бъде ограничено със закон спрямо лицата с чуждо поданство, но ТЗ не оперира с понятието „гражданство“, а използваният термин е „лица“, от което следва, че съгл. ТЗ законодателят не е ограничил правото на стопанско сдружаване на чужденците.

На 17 февруари 1907 г. е приет Закон за кооперативните сдружавания²⁷ (ЗКС), с който материята на кооперативните сдружавания е отменена от Търговския закон и е поместена в *lex specialis*.

С чл. 1 от ЗКС се прави легално определение на понятието за кооперативно сдружаване: „Кооперативно сдружаване, в смисъл на настоящия закон, е всяко дружество, съставено от неопределено число членове, което се учредява с цел, щото чрез задружно извършване на работите или чрез взаимността да развие икономичните интереси на членовете си и да даде подтик на кредита, на земеделието на индустрията и занаятите“.

Към кооперативните сдружавания се причисляват сдружаванията за аванси и откриване на кредит; сдружаванията за задружно купуване на сурови материали, на инструменти за работа, както и необходимите домашни и за селското стопанство предмети (потребителни сдружавания); сдружаванията, съставени за задружно употребление на земеделски и индустриални машини и други оръдия на производството, за доставяне на породист добитък и пр.; сдружаванията, съставени за задружна продажба на земеделски и индустриални произведения и за поддържане на общи складове; сдружавания, образувани за общо произвеждане и фабрикуване (производителни сдружения); сдружения за построяване за живеене; сдружения за взаимни застраховки²⁸.

С тази разпоредба се постига едно разширяване на обема на извършваната дейност от тези сдружения в сравнение с предвидените възможности за сдруженията по ТЗ.

По отношение на лицата, които имат право да съставят кооперативни сдружения, чл. 3 от ЗКС предвижда на първо място, че това могат да бъдат обществените и частни кооперации и кооперативни сдружения – т.е. признава се възможността учредители на едно кооперативно дружество да бъдат вече съществуващи сдружения – юридически лица, за чиято националност, законодателят не подчертава нищо конкретно и с това дава възможността учредители на такива кооперации да бъдат чуждестранни такива, регистрирани извън границите на страната ни.

Членовете на кооперативното дружество се избират *intuito personae*.

Така по отношение на частните (физическите) лица - учредители на кооперативното сдружение са въведени допълнителни изисквания спрямо уредбата от ТЗ. Така например е установен законов минимум на членовете кооператори за учредяване на дружеството и това са 7 души. Санкцията, която законът налага за неспазването на това изискване, е прекратяването на кооперативното сдружение. И не само това по отношение на физическите лица има въведени и други изисквания – те трябва да са български поданици, които се ползват с граждански и политически права, не са осъждани за лихоимство, не се намират под съдебно следствие и разполагат с имотите си. Тоест от кръга на лицата кооператори законодателят изважда лицата с

²⁷ ДВ, бр. 45/1907 г.

²⁸ Повече за дейността на различните видове кооперативни дружества. – Вж: Магеров, Б. Кооперативните сдружения. С. 1939, 79; Развитие на кредитните кооперации. С., 1939.

чуждо поданство, както и българските поданици от женски пол, защото те не се ползват с политически права. Отгук-нататък кръгът на лицата е допълнително стеснен с изискванията лицата да не са осъждани за лихоимство, което предполага влязла в сила съдебна присъда, както и да не се намират под съдебно следствие – т.е. започнал е наказателен процес, в състояние на недоказаност на извършването на едно престъпление; една мярка, предхождаща издаването на присъда от надлежен съд. С оглед на обезпечаването на отговорността на кооператорите спрямо трети лица законът изисква те да разполагат с имущество и да упражняват фактичката власт върху него, защото в сдружението може да бъдат включени както ограничено отговорни, така и неограничено отговорни съдружници (чл. 8. ЗКС). По този начин законът ограничава свободата на сдружаване в проявлението ѝ като сдружаване в кооперативно дружество.

Кооперативното сдружаване се счита, съставено само при положение, че отговаря на изискванията за определен минимален брой членове, при наличие на устав – писмен, който да е изработен и приет от учредителното събрание и след вписването на дружеството в търговския регистър и обнародването на това вписване (чл. 5 ЗКС). За членовете на кооперативните сдружения законът предвижда наличието на правоспособност, ако уставът на сдружението не предвижда други ограничения, т.е. това е една диспозитивна правна норма, която се осланя на свободата на договаряне между страните.

Допълнителен критерий за кооператорите се въвежда с чл. 14, ал. 3 от ЗКС – член на кредитно сдружаване може да бъде само този, който постоянно живее в седалището на сдружаването, което е още една отклика от търговските дружества по ТЗ. Тази разпоредба е свързана с териториалния обхват на дейността на кооперативните сдружавания. Те не могат да действат на територията на цялата страна, а само в района на седалището на кооперативното сдружение²⁹, което е и още разграничаване от търговските дружества³⁰.

На чиновниците не е забранено да се сдружават като членове на кооперативни сдружения. Така през 1912 г. Спестовното застрахователно чиновническо кооперативно дружество (създадено през 1905 г.) остава в българската история като единственото застрахователно сдружение, което поема военния риск за живота на членовете си, без каквото и да било утежнение на застрахователната премия. „С това то прави революция и подкрепя близките на убитите си членове и излезе многократно засилено и с чест от войната. Силата е в идейността и ентузиазма на членовете, които доброволно са дали съгласието си да се борят и подпомагат взаимно, за да обезпечат семействата си при преждевременна смърт или да си гарантират спокойни старини”³¹. Или с други думи държавата в лицето на изпълнителната власт не упражнява вмешателство по отношение на правото на сдружаване на чиновниците, що се касае до участието им в кооперативни сдружения, което само по себе си е една различна държавна практика, ако я сравним с правото на съсловно сдружаване – например забраната за съществуването на учителския съюз, като ярък изразител на критика срещу управлението на Стефан Стамболов.

Друг въпрос, който се отнася до свободата на сдружаване, е контролът, който се упражнява след съставяне на дружеството. Съгласно чл. 78 от ЗКС, единствено компетентен за това е съдът. Грижите по отношение на кооперативните сдружавания: за целта и средствата на дружествата и съотносимостта им със опазването на обществения порядък, религията и добрите нрави, са предоставени в ръцете на съдебната власт. Нито изпълнителната власт, нито отделните министри имат правото да

²⁹ Магеров, Б. Кратка история на българската кооперация. С., 1939, 87.

³⁰ Кинкел, И. Кооператизъм и частна търговия. С., 1939, 57 и сл.

³¹ Иванов, Ал. Кооперативно застраховане. С., 1939, 109–118.

упражняват контрол и последващите ограничителни действия по отношение на свободата на сдружаване.

Защо дотук беше обърнато внимание на кооперативните сдружавания като част от стопанските дружества? Защото в рамките на разглеждания период, а и десетилетия след него, това е една от характерните и най-масови форми на сдружаване на българските граждани. Но също така по обхват на своята дейност, националната принадлежност на средствата на тези дружества (те са чисто български, без чужди инвестиции), оборота им и с участието си във формирането на брутния вътрешен продукт на държавата, кооперативните сдружения многократно надвишават дела на търговските дружества³² и в този смисъл са основната движеща сила за развитието на националното ни стопанство. Като достъпът до тази форма на сдружаване, противно на чл. 83 от Търновската конституция, е забранен за чужденци.

След Освобождението по нашите земи започва разрастване на търговията, а оттам и необходимостта от законова регламентация на търговските отношения във всичките им аспекти. Независимо че е реципиран от Френския търговски кодекс, Турският търговски закон от 1850 г., който запазва действието си след Освобождението, не е в състояние да отговори на обществените потребности и стопански нужди на страната. В него липсват редица основни институти, които се нормират от по-новите европейски законодателства³³. Така, например, материята за дружествата е непълна.

Търговският закон³⁴ от 1897 г. взема като модел по отношение на търговските дружества тяхната уредба от унгарския търговски закон, респ. търговското законодателство на германските народи.

Включените в ТЗ³⁵ дружества са: събирателното дружество (чл. 70–126 ТЗ); командитното дружество (чл. 127–147 ТЗ); акционерното дружество (148–218); командитното дружество с акции (219–225) и сдружение със съучастие (268–271). Като първите четири са търговски дружества, а последното - не, но поради липсата на специален закон и единствена регламентация в ТЗ, то ще бъде разгледано тук, от гледна точка на правото на сдружаване.

От своя страна лицата, които по своето занятие се занимават с търговски дела, според чл. 2 ТЗ се наричат търговци. По отношение на свободата на сдружаване и кръга от лица, които могат да съставят дружества на търговското право, е важно, че правилата за търговците се прилагат и за търговските дружества³⁶ (чл. 3 ТЗ). Следователно изискванията за лицата, които могат да бъдат търговци, се отнасят и за лицата, учредители на търговските дружества.

А именно, че търговия може да се извършва от пълнолетни лица, което предполага да разбират свойството и значението на актовете, които извършват, затова не могат да бъдат търговци, респ. изначални или последващи членове на търговски дружества лица, които се намират под настойничество поради умоповреждане, както и лица, които се намират под попечителство³⁷ (чл. 8 ТЗ).

Търговският закон не поставя ограничения по отношение на гражданството на лицата. По отношение на пола им чл. 9 от ТЗ постановява, че жена може да се занимава

³² Начев, Д. Кооперативен сектор в нашето национално стопанство. С., 1939, 105–108.

³³ Токушев, Д. История на новобългарската държава и право 1878–1944. С., Сиби, 2001, 203.

³⁴ ДВ, бр. 114 от 29 май 1897 г.

³⁵ В периода 1879–1912 г. не съществува дружеството с ограничена отговорност. То се появява по-късно със Закон да дружества с ограничена отговорност. – ДВ, бр. 28 от 08.05.1924 г. Това е причината, поради която дружеството с ограничена отговорност няма да бъде предмет на разглеждане от настоящето изследване.

³⁶ Чл. 3 ТЗ.

³⁷ Чл. 8 ТЗ.

с търговия с изричното или мълчаливо съгласие на мъжа си. Това предполага, че пълнолетна гражданка, която не е встъпила в брак, не може нито да бъде член на търговско дружество, нито да упражнява търговска дейност. Което само по себе си е схващано от обществото по-скоро като защита за самата жена, отколкото като ограничение на свободата на сдружаване. Това е и причината, поради която омъжена жена не може да бъде неограничено отговорен член в търговско дружество, без изричното пълномощие от страна на съпруга, а ако той отсъства или поради негово болестно състояние, това разрешение се дава от надлежния съд³⁸ (чл. 9, ал. 4 ТЗ).

С търговска дейност и да се считат задължени по отношение на сключените от тях договори могат да бъдат лица, които не са навършили гражданско пълнолетие (21 години). Те трябва да са навършили 18-годишна възраст, да бъдат освободени от настойничество и да имат писмено разрешение от баща си или майка си. При положение, че лицата нямат баща или майка, разрешението се дава от настойника, след утвърждаването му от роднинския съвет и от областния съд в зависимост от това къде мисли да установи местожителството си непълнолетният. Тези разрешителни се вписват в търговския регистър и се залепват в сградата на общинското управление, като едновременно с това се обнародват в Държавен вестник. (чл. 4, ал. 1 ТЗ).

Така по отношение на членовете на събирателното дружество³⁹ могат да се открият следните особености:

На първо място членове на СД могат да бъдат както физически (пълнолетни и дееспособни), така и юридически лица (до колкото уставите им предвиждат такава възможност). Техният минимален брой е 2 лица. Тъй като ТЗ предвижда, че всички членове на СД са неограничено отговорни за неговите задължения, то за членовете от женски пол тук важи принципът за изричното пълномощно, издадено от съпрузите им. СД е дружеството, което включва членове, избрани с оглед на личността им⁴⁰.

За членове на командитното дружество могат да бъдат избрани лица без оглед на гражданството. Специфичното за командитното дружество е това, че в сдружението участват два вида членове – ограничено и неограничено отговорни. Ограничено отговорните отговарят за задълженията на дружеството само до размера на дяловата си вноска, а останалите отговарят неограничено с цялото си имущество⁴¹. Това има отношение към пола на съдружниците, защото в чл. 9, ал. 4 ТЗ се постановява, че жената не може да сключи договор за такова търговско дружество, което влече подире си неограничена отговорност, освен ако не притежава изричното писмено съгласие на съпруга си или от съда, когато съпругът отсъства или е възпрепятстван заради болест. Тоест тук отново се цели една закрила на считаната за икономически по-слаба страна – лицето от женски пол, което с участието си в такова дружество може да загуби цялото си имущество.

За членове на акционерното дружество (АД) могат да бъдат избрани както български, така и чуждестранни граждани; както физически, така и юридически лица, както мъже, така и жени. По-различното по отношение на АД е, че акционерите участват само с влогове, без да бъдат неограничено отговорни⁴², като законът въвежда изискване за номинална стойност на всяка акция, а оттам и определена парична

³⁸ Чл. 9, ал. 4 ТЗ.

³⁹ Съгласно чл. 70 ТЗ: Събирателно дружество се образува, когато две или повече лица се съгласят да правят търговия по обща фирма и при неограничена и солидарна отговорност продължават търговско занятие.

⁴⁰ Диков, Л. Търговско право. С. Печатница Балкан, 1920, 120.

⁴¹ Чл. 127, ал. 1 ТЗ.

⁴² Чл. 148 ТЗ.

стойност за участие на акционерите. Така при минималния капитал на АД, чийто размер е 200 000, номиналната стойност на акцията не може да бъде по-малка от 50 лв. и по-малка от 100 лв., когато капиталът надминава тази сума.

ТЗ включва уредба и за чуждестранни акционерни дружества. Това са АД – юридически лица, образувани извън нашата територия и в този смисъл се явяват чуждестранни юридически лица, независимо дали акционерите в тях са с българско поданство⁴³. Тук изискванията за сдружаването на членовете на чуждестранното АД се определят не от българското законодателство, а според изискванията на съответния *lex domicilii*⁴⁴.

По отношение на сдружаването в командитни дружества с акции законът прилага правилата за АД. То се съставя от ограничено отговорни и лично отговорни съдружници. Последните трябва да внесат такъв капитал, който да представлява поне 1/10 част от всички капитал на съдружниците акционери. При това дружество свободата на сдружаване се разпростира над българските и чуждестранните граждани, като за лицата от женски пол – неограничено отговорни съдружници, трябва да притежават изрично писмено разрешение от съпрузите си или от съда.

Относно липсата на разрешителен режим за съставянето на събирателното дружество, то за действителността на дружествения договор законът не изисква никаква формалност⁴⁵, което означава, че дружественият договор на СД може дори да бъде устен. За да има оповестително действие спрямо трети лица, СД трябва да бъде вписано в търговския регистър, окръжния или областен съд.

За съществуването на командитно дружество ТЗ въвежда изискването за *forma ad solemnitatem* – писмена форма⁴⁶. Дружеството се счита възникнало с подписването на договора за съставянето му⁴⁷. Изискването за вписването му в регистъра и вписването му в регистрите на всеки областен съд, в чийто район това дружество има клон, има информативно действие спрямо третите заинтересовани лица. Така спрямо третите лица отношенията на дружеството започват да съществуват след обнародването му или от деня на започване на извършването на стопански операции, което може да бъде и преди обнародването му⁴⁸.

За да се счита съществуващо едно акционерно дружество, то трябва да бъде вписано в Търговския регистър и обнародвано по установения ред в Държавен вестник. Този режим има отношение към валидността на издадените от АД акции, защото ценните книжа, издадени преди вписването и обнародването на дружеството, са недействителни и техните издатели са солидарно отговорни за всяка произхождаща от това загуба⁴⁹. Също така лицата, които действат от името на дружеството преди вписването и обнародването му, законът определя за лично и солидарно отговорни.

За да могат да извършват търговска дейност в пределите на България, чуждестранните акционерни дружества трябва да се регистрират в онзи областен съд, в окръга на който отварят клон или агенция. От гледна точка на гаранция за гражданския оборот и защита на правата на съконтрагентите на тези дружества, ТЗ изисква пред

⁴³ Чл. 226 ТЗ.

⁴⁴ Чл. 227 ал. 1 ТЗ от 05.01.1904 г. До тогава Търговският закон определя, че всяко чуждестранно АД което желае да има и второ седалище или представителство в България, трябва да има освен един главен представител, но и един управителен комитет, състоящ се от трима членове – български граждани, живеещи в Княжеството, които ще носят съвместна отговорност за изпълнение на изискванията на ТЗ.

⁴⁵ Диков, Л. Цит. съч., 118.

⁴⁶ Чл. 127 ал. 4 ТЗ.

⁴⁷ По аргумент от чл. 127 ал. 4 ТЗ.

⁴⁸ Чл. 139 ТЗ.

⁴⁹ Чл. 168 ТЗ.

надлежния съд да бъдат представени доказателства за съществуването им зад граница; да бъде внесен определен залог, ако правителството е определило такъв, да е избрало за местожителство един от градовете на Царството и е назначило генерален пълномощник.

Командитните дружества с акции изискват нотариална форма на дружествения договор⁵⁰. Съществуването на командитното дружество започва след вписването му в търговския регистър и обнародването му в Държавен вестник.

По този начин ТЗ не предвижда никакъв разрешителен режим, който да изразява вмешателство на държавата под форма на пречка в реализацията на свободата на сдружаване.

Дружествата по Закона за задълженията и договорите, също са пример за свободата на сдружаване, уредени са в чл. 445–482 от Закона за задълженията и договорите⁵¹ (ЗЗД).

От легалното определение за договора за дружество става ясно, че чрез този договор две или повече лица се съгласяват да „турят нещо в общо, с цел да делят ползата, която може да последва от това“. Като всеки от съдружниците трябва да внесе в дружеството или пари, или имоти, или своята работа. Тоест целта на договора за дружество е такова обединение на имущество и усилия, които да доведат до една обща стопанска цел. Важна характеристика на това съдружие е и фактът, че по правната си същност то не е юридическа личност, не е самостоятелен, различен от съдружниците правен субект. Правата и задълженията не възникват за самото дружество, а за съдружниците в него. Това е и причината, поради която тези дружества се наричат неперсонифицирани.

От тази гледна точка ЗЗД различава общи и частни дружества.

От своя страна общите дружества се разделят на:

- А) Дружество на всичките настоящи имоти и
- Б) Дружество на всички печалби

А) Дружеството на всички настоящи имоти – това е такова дружество, в което страните слагат в общо ползване всички движими и недвижими имоти, които владееят по време на съставянето на дружеството и ползите, които ще последват от тях⁵². По отношение на последващо придобиване на имущество по наследство или дарение собствеността не може да стане обща между съдружниците. Такова съглашение е императивно забранено със санкция за недействителност.

Б) Дружество на всички печалби – то включва всичко, което страните могат да придобият със своята промишленост, на каквото и основание да бъде това, до момента до който дружеството съществува⁵³. Движимото и недвижимо имущество, което съдружниците притежават не влиза като съсобствено с останалите съдружници, а общността върху него се изразява по отношение на правото му на ползване.

Per argumentum a contrario, с чл. 450 ЗЗД се залага императивното правило, че при договора за дружество от тип „А“ писмената форма е *forma ad solemnitatem*. Докато при договор за дружество от тип „Б“ простото съглашение е достатъчно за възникването на дружеството.

Защо се наложи да бъде направена тази кратка характеристика на общите дружества по ЗЗД? Защото това има отношение към свободата на сдружаване и специалните качества, на които трябва да отговарят съдружниците, за да могат да се

⁵⁰ Чл. 221 ТЗ.

⁵¹ ДВ, бр. 286 от 05.12.1892 г., изм. ДВ, бр. 31 от 10.02.1904 г.; изм. ДВ, бр. 189 от 31.08.1910 г.

⁵² Чл. 448 ЗЗД.

⁵³ Чл. 449 ЗЗД.

сдружат в такова дружество. Общо дружество по ЗЗД може да бъде съставено само и единствено между лица, които са способни да правят и получават дарение едно от друго и на които не се забранява да си отстъпват един другиму ползи в ущърб на други лица⁵⁴. Това означава, че лицата, участници в общото дружество⁵⁵, трябва да са способни да правят завещания⁵⁶. Това изискване към съдружниците означава, че към момента на съставяне на дружествения договор лицата трябва да са навършили 21-годишна възраст, да са със здрав ум и да не са поставени под запрещение поради слабоумие⁵⁷. Едновременно с това членовете на общото дружество трябва да отговарят и на условията за получаване по завещание, а това включва следните характеристики⁵⁸: да имат право да наследяват по закон, да не са лица, свързани по служебното си положение с неправомерна облага от завещанието⁵⁹, както и да са в определени доказани родствени връзки, които имат отношение към правото на получаване по завещание⁶⁰. Това са едни специфични изисквания към членовете на общото дружество по ЗЗД – лицата, участници в дружеството, да могат да си даряват и да получават дарение един от друг. Такива критерии за подбор на членовете не присъстват както в другите видове дружества – стопански, политически, професионални, така и спрямо втория вид дружества, които ЗЗД регулира – частните дружества. Поради липса на изрична уредба относно пола и гражданството на лицата следва, че съдружници в такива дружества могат да бъдат както лица от женски пол, така и лица с различно гражданство от българското.

Самите частни дружества са уредени в чл. 452 ЗЗД. Частното дружество е това, което има за предмет няколко определени вещи или тяхното ползване, или плодовете, които могат да се добият от тях. Разликата тук се явява от факта, че общността, възникваща от дружествения договор, се отнася за конкретно определени вещи от патримониума на членовете, а не се простира върху цялото движимо и недвижимо имущество, което притежават. Също така общността, произтичаща от сдружаването, се отнася до всички елементи на правото на собственост, а именно разпореждането с вещта, нейното ползване и събирането на плодовете от нея.

Под частно дружество законът разбира и договор за дружество, чрез който няколко лица се сдружават за едно определено предприятие или упражняването на някое занятие.

Тъй като ЗЗД не споменава изрично изискване към членовете на частните дружества по ЗЗД, то те трябва да са навършили гражданско пълнолетие, за да могат да извършват разпоредителни сделки с притежаваното от тях имущество. Отново няма поставени изисквания за гражданство или пол.

II. Сдружаването като политическа свобода

В разглеждания период започва развитието на партийните движения в новоосвободеното княжество, представляващи обединение на лица около определени политически идеи и виждания за развитието на държавния и обществен живот, чиято цел е реализирането на прякото участие на политическите партии в управлението на държавата.

⁵⁴ Чл. 451 ЗЗД.

⁵⁵ Чл. 308 ЗН, ДВ, бр. 20 от 25.01.1890 г.

⁵⁶ Чл. 48 ЗН

⁵⁷ Чл. 451 ЗЗД, във вр. с чл. 308 ЗН, във вр. с чл. 48 ЗН.

⁵⁸ Чл. 451 ЗЗД, във вр. с чл. 309 ЗН, във вр. с чл. 49 ЗН.

⁵⁹ Чл. 56 ЗН, чл. 54.

⁶⁰ Чл. 52–54 ЗН.

Още по време на Учредителното събрание ясно се открояват двете основни течения, от които ще се развие семейството на политическите партии в България – това са либералите и консерваторите. А за периода от 31 години: 1879–1912 г. в България се открояват общо 15 партии⁶¹ с демократични, социални и земеделски идеали.

Правната рамка, благодарение на която се регулира съществуването на политическите партии, като израз на свободата на сдружаване на българските граждани, се базира върху чл. 83 от Търновската конституция, ПМС от 09.01.1888 г., с което партиите са обявени за юридически лица, както и съответните устави на конкретно съществуващите политически сдружения.

Практическата регулация на свободата на сдружаване, чрез устройствените актове на политическите формации, определя кръга от лица, които могат да се ползват от нея. От разглеждането на уставите на съществуващите политически партии към онзи момент прави впечатление следното:

Член 83 ТК предвижда, че свободата на сдружаване се отнася до българските граждани. И тъй като юридическите лица придобиват своята правосубектност от момента на съставянето им, те са приравнени на гражданите. Затова и в част от уставите на политическите партии е включена възможността наред с физическите лица, членове на дадено политическо сдружение да бъдат и отделни юридически лица⁶².

Така, например, в проекта за устав на Народната либерална дружина⁶³, чл. 26 казва, че: „Може по същия начин да се свързва с дружеството всяка друга дружина, дружество, беседа, или тяло, което си взема за цел да разпространява либералните начала и което би отнесло за аффирмиране⁶⁴ по следующите условия.

Такава дружина, дружество, беседа или тяло ще внася годишно не по-малко от 50 лв. във фондовете на дружината.

Според чл. 27. на Устава Управляващото тяло на никоя дружина, дружество, беседа или тяло, аффирмирано с Централната дружина, и което има не по-малко от 50 членове, може да назначи едного от стареите си, включително секретаря за *ex officio*⁶⁵, член на главния комитет⁶⁶. Тоест в рамките на едно политическо сдружение за членове могат да бъдат приети и други самостоятелни сдружения, които споделят идеите на партията. Още повече, че от чисто организационна страна дружините са местните структури на дадена политическа сила, които в своята съвкупност образуват партията⁶⁷.

⁶¹ **Куманов, М.** Политически партии, организации и движения в България и техните лидери, 1879–1949. Кратък исторически справочник. С.: Просвета, 1991.

⁶² Ако погледнем към търговското право, най-типично доказателство за това е разграничението на акционерните дружества в зависимост от мястото на регистрацията им – национални и чужди. Също така пак по аргумент от Търговския закон членове на търговското дружество могат да бъдат и юридически лица.

⁶³ **Николова, В., Д. Саздов.** Програмни документи и устави на буржоазните партии в България 1879–1918. С.: Наука и изкуство, 1992, 32.

⁶⁴ Има се предвид приемане на член в дружеството, включване в дружеството. По всяка вероятност терминът е неправилно приложен, по простата причина, че латинският термин е *affirmatio* – уверяване, потвърждаване. – Юридически латинско-български речник. С.: Юриспрес, УИ „Св. Климент Охридски“, 2004.

⁶⁵ Служебен.

⁶⁶ БИА – Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, ф. 11, а.е. 12, л. 21–24.

⁶⁷ Устав на либералната партия. – Във : Четвърти конгрес на либералната партия. С., 1905, 321–323; Устав на Софийската либерална дружина. София, 1904 – ЦДА, ф. 410, оп. 2, а.е. 24, л. 8–10; Устав на либералната партия от 29.10.1897 г. – ЦДА, ф. 401, оп. 1, а.е. 4, л. 4–5; Устав за организация на демократическата партия в България. – Във: Програмни решения на Трети събор на Демократическата партия в България. С., 1904, 173–175; Устав на демократическата партия в Годишник на Демократическата партия. Год. III. С., 1912, 191–194 и т.н.

Що се отнася до членовете физически лица, уставите на партиите включват определени изисквания като гражданство, пол, дори и съсловна принадлежност:

На първо място изискването за българско гражданство е регламентирано в конституцията, но също така е пренесено като модел на формулировка на едно от главните изисквания за притежаването на качество на партиен член. Всички съществуващи партии в разглеждания период изискват наличие на българско гражданство.

По отношение на изискването за полова принадлежност, обаче, различните политически формации, прилагат различни критерии. Свободата на сдружаване е предоставена на българските граждани от конституцията, без оглед на техния пол, още повече, че към онзи момент правото на сдружаване се класифицира в зависимост от конкретния случай. Следователно под понятието български граждани, използвано в чл. 83 от Търновската конституция, се визират както мъжете, така и жените. Независимо от това и за разлика от всички останали видове сдружения политическата форма на сдружаване като цяло не предвижда включването на жени като партийни членове. Въпреки това, от 15 съществуващи политически партии, съществуват две изключения, които допускат реализирането на свободата на сдружаване на жените и в политически формат.

В чл. 5 на Устава на Народната либерална партия се предвижда, че неин член може да бъде всеки български гражданин⁶⁸, народната консервативна партия приема за свои членове „всички българи“⁶⁹, Демократическата партия също приема за свои членове всички български граждани⁷⁰, същото предвиждат и уставите на прогресивно-либералната⁷¹ и народната⁷² партии. Под всички български граждани, подобно на духа на Търновската конституция, изразен в чл. 86, се има предвид българските граждани от мъжки пол, още повече че е въведено и изискване за наличие на избирателни права⁷³, а както вече изясних, избирателните права принадлежат само на мъжете.

И тъй като еманципирането на жената е рожба на социалистическото движение⁷⁴, пробивът в свободата на политическо сдружение се прави именно от това направление на българския политически живот – БРСДП, БСДП и производните му. Още през 1885 г. се поставя въпросът за необходимостта за равенство на мъжете и жените не само от класова и икономическа гледна точка, но дори и като равноправие на избирателните права на половете⁷⁵. В приетата през 1891 г. Програма на Българската социалдемократическа партия⁷⁶ женският въпрос е включен под формата на социалното и политическо равенство между мъжа и жената. В партийната програма от 1893 г.⁷⁷ се застъпва равенство и в избирателните права. Тази тенденция продължава и след създаването на БРСДП в партийната ѝ програма от 1894 г.⁷⁸ и продължава

⁶⁸ Четвърти конгрес на либералната партия. С., 1905, 52.

⁶⁹ БИА – Национална библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, ф. 16, а.е. 378, л. 3; Устав на народната консервативна партия, целта и началата на партията. С., 1883, 3–6.

⁷⁰ Чл.1 на Устав за организацията на демократическата партия в България. С., 1902; Програмни решения на II събор на Демократическата партия в България. С., 1904, 173–175. Годишник на демократическата партия. Год. III. С., 1912, 191–194; Пряпорец, бр. 62 от 16.03.1912.

⁷¹ Първи конгрес на прогресивно-либералната партия. С., 1900, 5–9.

⁷² Устав на народната партия от 19.02.1895 г. – ЦДА, ф. 129, оп. 1, а.е. 1920, л. 1–10; Мир, бр. 2820 от 09.10.1909 г.; Устав на Народната партия. С.: Витоша, 1912, 3–22.

⁷³ ЦДА, ф. 129, оп. 1, а.е. 1920, л. 1–5.

⁷⁴ **Брадинска, Р.** Възникване и оформяне на женското социалдемократическо движение в България 1885–1915. С., 1969.

⁷⁵ **Бebel, А.** Жената и социализмът. Търново: кооперативна печатница Работник, 1899;

⁷⁶ ЦДА, ф. 1Б, оп. 1, а.е. 24.

⁷⁷ Пак там.

⁷⁸ Пак там.

тенденцията за политически права на българските жени. Това е и причината в страната ни да възникне мощно социално женско движение⁷⁹.

Единствената буржоазна партия, дали повлияна от женските движения или от необходимостта от привличането на членска маса, която приема в редовете си българските гражданки, това е радикално-демократическата. В чл. 1 на нейния устав изрично е записано, че *всеки български гражданин или гражданка* могат да бъдат членове на тази партия⁸⁰. Въпреки че участието на жени в членската маса на политическите формати, в периода 1879-1912 г. не може да доведе до реалното участие на жените в законодателната власт, а с това не довежда до пълното реализиране на политическите свободи така както са предвидени за мъжете според Търновската конституция, самата възможност жените да бъдат членове на политически сдружения е несъмнена крачка напред към практическата реализация на свободата на сдружаване, реално прилагане на основополагащия принцип за равенството на правните субекти пред закона и заслужава положителна оценка като прогресивна, смела и иновативна идея за времето си.

Като специфична особеност, относима към свободата на сдружаване в политически аспект, е изискването за определена съсловна принадлежност. Докато в либералните и социални партии такава не се предвижда, то в състава на земеделския съюз (БЗС), по-късно БЗНС, е определено, че членове могат да бъдат земеделците, учителите, свещениците и други лица, които дружбата би приела (чл. 4)⁸¹ и докато в първия устав все пак е дадена възможност за вписването на членове, непопадащи в тези три категории, то в последващите устави те са признати за единствените възможни членове на съюза: „чл. 5. Членове на дружбите биват освен земеделците, учителите и свещениците“⁸². И накрая през 1911 г. членове на съюза могат да бъдат само и единствено земеделците, лицата, завършили земеделски училища и само тези свещеници и учители, които боравят със земеделие или някой от клоновете му (чл. 5)⁸³.

Това изискване представлява стеснение на кръга от лица, ползващи се от свободата на сдружаване, предизвикано от притежаването на определени интереси, от участието в подобна политическа формация.

Като цяло обаче, по отношение на членуването в политически организации държавата не забранява, не ограничава и не нарушава по този начин прогласената свобода на сдружаване на българските граждани, а оставя възможността последните да се самоорганизират. От разгледаните дотук примери (с изключение на Учителския съюз), свободата на сдружаване в периода 1879-1912 г. не търпи противоконституционно ограничаване от страна на правителството и изпълнителната власт, а самата възможност за участието на лица от женски пол в състава на политическите сдружения дори надхвърля конституционните рамки и доизгражда практическия аспект на реализация на свободата на сдружаване.

⁷⁹ По-подробно по този въпрос виж: **Стоянова, В.** Раждането на женското социалнодемократическо движение в България. Изследвания по история на социализма в България 1891–1944. С., Център за исторически и политологически изследвания. Фондация Фридрих Еберт, 2008, 284–307.

⁸⁰ Радикално-демократическа партия. Членска книжка, програма и устав. С. 1906.

⁸¹ Устав на Българския земеделски съюз. – Във: Земеделска защита, бр. 13 от 01.01.1900.

⁸² Устав на българския земеделски съюз. – Във: Земеделско знаме, бр. 5 от 21.12.1900; Устав на българския земеделски народен съюз. – Във: Земеделска защита, бр. 6 от 24.10.1901; Устав на българския земеделски надорен съюз във: Устав на българския народен съюз с приложение на правилника за съюзния вестник и за участие на съюза в законодателните избори. Ст. Загора, 1904, 16.

⁸³ Устав на българския земеделски народен съюз и правилник за участие на съюза в изборите за земеделската парламентарна група. С., 1918.

